

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ЛЕВЧУК Костянтин Іванович

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ
ПЕРЕХОДУ ДО РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ
/Історико-політичний аспект/

Спеціальність: 07.00.01 – історія суо-
пільних рухів і політичних партій

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1993

№ 26.95

Роботу виконано на кафедрі історії України Українського державного аграрного університету

- Науковий керівник - доктор історичних наук, професор БЕРЕНШТІЙН Л.Ю.
- Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор ПАНЧЕНКО П.П.
кандидат історичних наук, доцент СОЛОМЕНКО В.М.
- Провідна організація - Луганський сільськогосподарський інститут

Захист відбудеться " 21 " квітня 1993 р.
о 15.00 на засіданні спеціалізованої ради К.068.18.03 у Київському університеті імені Тараса Шевченка /252601, Київ-ГСП, вул. Володимирська, 61/.

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій бібліотеці Київського університету.

Автореферат розіслано " 19 " березня 1993 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради, кандидат
історичних наук, доцент

Іванцова
І.В. ІВАНЦОВА

В-26.957

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ. Із проголошенням державної незалежності України почався перехідний період у її історії. Він розрахований на проведення радикальних змін у політичній та економічній системах українського суспільства. Найбільш глибокі зміни мають відбутися у економічній сфері. Це досягається на основі ринкової економіки, відродження і зміцнення різноманітних форм власності та господарювання, орієнтування економіки у своєму вільному розвитку на забезпеченість для всіх верств населення прийняттого рівня життя.

У перехідний період здійснюється комплекс юридично-правових заходів, спрямованих на забезпечення пріоритету законів над ідеологією, гуманізацію всіх суспільних відносин та відродження людини як морально відповідальної особистості, зростання її психологічного мислення, політичної культури, відповідальності за стан справ у виробництві, участі у суспільно-політичному житті країни.

Докорінні зміни у політичній та економічній системах країни радикально впливають на процеси у аграрному секторі - одному із найважливіших складових частин народного господарства України. У процесі проведення земельної реформи тут утверджується плюралізм власності та господарювання, розширюються можливості для розвитку підприємництва. Це виявляється, по-перше, у відновленні ролі хлібороба як власника певної ділянки землі, майна, виробленої продукції; по-друге, у відродженні хлібороба як господаря з правом розпоряджатися своїми здібностями до продуктивної і творчої праці, брати безпосередню участь у вирішенні господарських і соціальних проблем; по-третє, у створенні можливостей для здійснення контролю за виконанням Законів України з аграрно-селянського питання, діяльністю осіб, які наділені правами керувати певними ланками аграрного сектора; по-четверте, у закріпленні прав кожного громадянина брати участь в діяльності партій, рухів, громадських організацій, обирати і бути обраним до органів державної влади; по-п'яте, у розширенні можливостей користуватися духовними надбаннями українського народу.

Процеси державотворення, зміни у політичній та економічній системах, у психології та життєдіяльності громадян, перехід до ринкової економіки потребують всебічного аналітичного розгляду. Тому дослідження з огляду проблеми мають важливе теоретичне і пре-

критичне значення, відносяться до найбільш актуальних.

Актуальність і новизна теми дослідження, обраної дисертантом, зумовлені 2 рядами важливих факторів загальнодержавного характеру. По-перше, місцем і роллю аграрного сектора у економічному і соціально-політичному житті України. Адже вироблювана продукція сільського господарства відіграє виняткову значущість та незамінність у життєдіяльності людини і суспільства. Від забезпечення громадян продовольством і певних галузей промисловості сировиною значною мірою залежить політична і соціально-економічна обстановка в країні, матеріальне становище і психологічний настрій усіх верств населення. По-друге, тим, що відповідно до нових законодавчих актів внаслідок проведення радикальної земельної реформи у цьому найважливішому секторі мають відбутися докорінні зміни економічного ладу. Утверджуються багатоскладність, різні організаційні та виробничі структури на основі свободи вибору форми власності /приватна, колективна, акціонерна, кооперативна, кооперативно-інтегрована/, змінюється соціальний склад хліборобів, розширюються їхні права як самостійних господарів і громадян. По-третє, підвищується роль і відповідальність хліборобів за долю і майбутнє української держави. Одержавивши право на власність, вільну працю і підприємництво, вони покликані ефективно використовувати і зберігати землю, піклуватися про підвищення її родючості, оберігати навколишнє середовище від забруднення та інших шкідливих дій, збільшувати виробництво продукції харчування та сировини для промисловості. Водночас повинна зростати їх участь у вирішенні проблем підвищення ефективності виробництва, у суспільно-політичному житті, відповідальність за громадську злагоду, за оздоровлення суспільства на основі загальнолюдських моральних принципів. По-четверте, на розвиток аграрного сектора впливає невідність політичного плюралізму, багатопартійності. Це особливо виявляється у альтернативних підходах до проведення земельної реформи, які сформульовані у програмних документах політичних партій та рухів, громадських організацій, і визначенні форм і методів впровадження різних форм власності та господарювання. По-п'яте, змінюється психологія людей в розумінні процесів, які відбуваються у незалежній Україні, на основі чого ними оприймається державна політика у аграрно-селянському питанні, підвищується їхня відповідальність за

долю держави, активізується їхня виробнича та суспільно-політична діяльність. По-шосте, хлібороби – значний загін виборців; від них значною мірою залежить склад усіх, особливо низових ланок, представницької влади. На сходах, зборах вони виявляють своє ставлення до програм політичних партій, громадських організацій, до державної політики. Певна кількість хліборобів бере участь у діяльності політичних партій, рухів, що породжує у них різне розуміння проблем політичного і економічного життя, державотворення, завдань розвитку аграрного сектора та різні дії у повсякденному житті. По-сьоме, значною є роль хліборобів у духовному житті. Із їх числа поповнюються всі верстви інтелігенції, особливо сільськогосподарської виробничої інтелігенції. Її представники беруть участь у художній самодіяльності, фольклорних колективах, що сприяє відродженню традицій духовного життя українського народу.

Актуальність дослідження посилюється необхідністю простежити процес змін економічного ладу в аграрному секторі в умовах ринкової економіки, у соціальній структурі хліборобів.

ХРОНОЛОГІЧНО РАМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ охоплюють період з кінця 80-х до початку 90-х років. При визначенні періоду дослідження враховувалося, що, незважаючи на порівняно невеликий за часом проміжок, на даному історичному етапі відбувались значні соціально-історичні події. Найвизначнішими з них стали проголошення України незалежною державою; визначення суті та напрямів її економічної та соціальної політики; сформулювання шляхів пріоритетного соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України; проведення радикальної земельної реформи, відродження трудових і духовних традицій українського селянства. На це були спрямовані нові законодавчі та нормативні акти, прийяті у 1990–1992 рр. У цей же період на їх основі проводилися заходи щодо зміни економічного ладу в аграрному секторі України, відбувалися зміни у соціальній структурі хліборобів, їх взаємовідносинах із державою.

При визначенні теми дослідження враховується СТУПІНЬ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМ, які розглядаються у дисертації.

Своєрідними публікаціями є програми політичних пар-

тій I/ та законодавчі акти держави 2/. По-перше, вони містять значний фактологічний матеріал. По-друге, в них сформульовані положення теоретично-проблемного і методологічного характеру оцінки певних процесів, положення про стан та перспективи розвитку суспільства, різних сфер економіки, культури, життєвого рівня населення. У програмних документах політичних партій, резолюціях їх керівних органів міститься три групи питань з аграрно-селянського питання. Перша - це оцінки аграрної політики Комуністичної партії та тоталітарної радянської держави. Друга - висвітлення суті та причин кризових явищ у аграрному секторі України в сучасних умовах. Третя група - це визначення перспектив розвитку аграрного сектора і суті сучасної земельної реформи в Україні.

Дисертант враховував, що ряд дисертацій та публікацій з проблеми проаналізовані у монографії В.П.Михайлюка "Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні /70-ті - початок 90-х років/. Зокрема, автор провів аналітичний розгляд публікацій та дисертацій О.О.Бондарчука, М.Ф.Дмитроценка, Г.П.Морія, В.П.Плюшка, П.Я.Щеткілова, В.П.Шкварця, в яких досліджуються проблеми аграрних відносин в Україні в 70-80-х роках. В.П.Михайлюк відзначає, що у дослідженнях вказаних вчених зосереджено значний фактологічний матеріал про зміни економічних відносин на селі у зв'язку із двома процесами, що мали місце в Україні, як і в усьому колишньому СРСР. По-перше, з другої половини 70-х до кінця 80-х років у аграрному секторі, як і в усіх галузях народного господарства, відбувалося надмірне усуспільнення на основі утвердження міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції. По-друге, в другій половині 80-х років у сільськогосподарському виробництві взагалі з'явилися нові категорії хліборобів - орендарі, колективи сімейного підприємства. Автори, праці яких проаналізовані у історіографічному дослідженні В.П.Михайлюка, в основному оспівували інтегра-

1/ Див.: Україна Сагартпартійна / Програмні документи нових партій. - К., 1991; Сучасні політичні партії та рухи на Україні / Інформаційно-довідкові матеріали. - К., 1991; Нові політичні партії України / За ред. А.Г.Слюсаренка, М.В.Томенка. - К., 1990; Документи Соціалістичної партії України опубліковані у її газеті "Товариш".

2/ Нові законодавчі акти України. - К., 1991 / тут вміщені Закони України, прийняті у липні 1990 - липні 1991 рр./; Відомості Верховної Ради України. - Липень 1991 - лютий 1992 рр.

ційні процеси, додержуючись думки, що основою виробничих відносин у аграрному секторі стануть міжгосподарські асоціації та агропромислові об'єднання^{1/}. Дисертант поділяє висновки В.П.Михайлика про те, що такий підхід є необґрунтований. Адже оправданий стан у сільському господарстві України наприкінці 80-х – на початку 90-х років не підтверджував це. До того ж, вже відбувалося реформувачня колгоспів і радгоспів у нові структури колективних господарств і виникли перші селянські /фермерські/ господарства.

Вказані процеси вже відображені у працях В.П.Шкварця. Однак він дотримується думки, що реформовані колгоспи, як і радгоспи, повинні залишитися основою виробничих відносин у аграрному секторі. При цьому колгоспна демократія ототожнюється із поняттям і суттю "виробнича демократія" і представляється як еталон участі хліборобів у вирішенні виробничих та соціальних проблем^{2/}.

Проблеми, що їх піднімає дисертант, значною мірою знайшли відбиття у кандидатській дисертації Т.М.Саламатіної "Проблеми аграрних відносин в діяльності сучасних політичних партій України". Суть і напрями розвитку виробничих відносин у сільському господарстві України висвітлені при аналізі соціально-економічних та політичних передумов розробки нової аграрної політики на Україні; розгляді концептуальних принципів та альтернативних підходів проведення земельної реформи й перспектив розвитку аграрного сектора на основі змін економічного ладу в Україні. Вказані питання розглянуті в основному в теоретично-проблематичному плані. У дисертації по суті не розглянуті шляхи зміни виробничих відносин в аграрному секторі, не проаналізовані нові форми господарювання в умовах, коли утверджуються принципи ринкової економіки^{3/}.

Окремі аспекти стану виробничих відносин у аграрному секторі України в другій половині 80-х – на початку 90-х років знайшли

1/ Цив.: Михайлик В.П. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні /70-ті – початок 90-х років/. – К., Луганськ, 1992. – С.64-66, 75-77.

2/ Шкварець В.П. КПСС и колхозная демократия: опыт, проблемы, уроки /1965-1985 гг. На материалах Украины/. : Авторф. дис. ... д-ра ист. наук. – К., 1989. – С.31-33.

3/ Саламатіна Т.М. Проблеми аграрних відносин в діяльності сучасних політичних партій України : Авторф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1993.

відбиття у працях "Основные направления реформы аграрного сектора независимой Украины", "Нові законодавчі акти України з аграрно-селянського питання", брошури П.Я.Питкілова, К.І.Левчука "Аграрні проблеми в програмах сучасних політичних партій України", статтях Н.П.Барановської, П.П.Панченка ^{1/}. В них, по-перше, обґрунтовано висновок, що шляхом виходу із кризи має бути курс на зміну виробничих відносин через утвердження багатоскладності та різноманітних форм господарювання. По-друге, як сформульовано суть аграрних відносин в умовах ринкової економіки у програмах українських партій та нових законодавчих актах України з аграрно-селянського питання. По-третьє, певною мірою відображено як хлібороби сприймають земельну реформу і нові форми господарювання.

Особливий інтерес для нашого дослідження становлять праці економістів і вчених-аграрників, таких як П.І.Гайдуцький, В.Г.Сременко, Д.Т.Саблук, В.Я.Месель-Воселяк, В.І.Ходаківський, В.В.Юрчишин ^{2/}. В них розглядаються проблеми здійснення радикальної земельної реформи в умовах ринкових відносин. Їхні концептуальні підходи до формування національної незалежності, ринкової економіки та зміни економічного ладу в аграрному секторі України багато в чому ґрунтуються на економічних платформах Української селянської демократичної партії, Соціал-демократичної партії України, Де-

1/ Основные направления реформы аграрного сектора независимой Украины / Беренштейн Л.Е., Джос Ф.Х., Диденко В.В. и др. - К., 1992; Нові законодавчі акти України з аграрно-селянського питання / Беренштейн Л.Е., Галаган В.Я., Коломієць С.С. та ін. - К., 1993; Питкілов П.Я., Левчук К.И. Аграрні проблеми в програмах сучасних політичних партій України. - К., 1991; Барановська Н.П. Чи могла бути реалізована Продовольча програма в СРСР // Український історичний журнал. - 1992. - №6; Панченко П.П. Становище українського села /60-80-ті роки/. - Там же. - 1969. - №8; Його ж. Деформації в розвитку українського села у 80-х - на початку 90-х років. - Там же. - 1992. - №1.

2/ Гайдуцький П.И. Организация акционерных и паевых обществ. - К., 1992; Його ж. Пріоритети приватизації в агропромисловому комплексі // Вісник аграрної науки. - 1992. - №6; Сременко В. Продовольча політика держави // Віче. - 1992. №7; Саблук П.Т., Месель-Воселяк В.Я. Шляхи виходу агропромислового комплексу із кризового стану // Вісник аграрної науки. - 1992. - №10; Ходаківський В.І. Методичні аспекти побудови організаційно-економічних структур в умовах ринкових відносин // Економіка України. - 1992. - №10; Юрчишин В.В. Концептуальні основи аграрної політики суверенної України // Економіка України. - 1992. - №5.

мократичної партії України, прогресивної Асоціації фермерів України. Зокрема, у працях вказаних економістів конкретизовані програмні положення згаданих партій з проблем різноманітних форм власності та господарювання, про шляхи реформування колгоспів і радгоспів у нові форми колективних господарств, розвитку фермерства, ціноутворення, принципів заготівлі, закупок та реалізації сільськогосподарської продукції.

На основі змістовної спрямованості можна виділити дві групи праць і дисертацій з проблеми. До першої відносяться ті, автори яких розглядають суть аграрних відносин в Україні на заключному етапі існування тоталітарного режиму і у початковому періоді утвердження державного суверенітету України (друга половина 1990 – перша половина 1991 рр.). В них ще домінують висновки про виняткову роль колгоспно-радгоспної системи у вирішенні продовольчої проблеми. Другу групу становлять дослідження, в яких характер аграрних відносин в Україні вже розглядається з урахуванням положень програмних документів сучасних політичних партій, нового законодавства з аграрно-селянського питання та змін, які вже відносяться у зв'язку з проведенням земельної реформи. Проте комплексного дослідження розвитку аграрних відносин в Україні в умовах ринкової економіки до цього часу не проводилося. Не висвітлені питання про вплив радикальної земельної реформи на зміну економічного ладу в аграрному секторі. Не розглянуті шляхи утвердження нових форм господарювання в умовах ринкової економіки, фактори змін соціального складу кміборців, активізації їх участі у виробничій діяльності, суспільно-політичному житті. Дана дисертація являє собою першу спробу певною мірою заповнити цю прогалину.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ: на базі всебічного аналізу типового фактологічного матеріалу та урахування положень програмних документів сучасних політичних партій та рухів, нових законодавчих актів з аграрно-селянського питання, результатів соціологічних досліджень визначити суть і шляхи зміни економічного ладу в аграрному секторі України в ході проведення радикальної земельної реформи та переходу до ринкової економіки.

Конкретизація даної мети знайшла свій вираз у таких завданнях:

– дати теоретично-методологічне обґрунтування ролі аграрного сектора в соціально-економічному розвитку суспільства;

- через історіографічну оцінку стану наукової розробки суспільно-політичних аспектів розвитку аграрного сектора України, визначити завдання для подальшого дослідження;

- комплексно розглянути причини кризових явищ у аграрному секторі України наприкінці 80-х - на початку 90-х років;

- розкрити суть альтернативних підходів вирішення аграрно-селянського питання у програмах політичних партій та рухів незалежної України;

- проаналізувати та показати дієвість державної концепції та політики розвитку українського села в умовах ринкової економіки;

- описати форми і методи організаційного та психологічного забезпечення проведення радикальної земельної реформи в Україні; оцінити адекватність заходів пропагандистсько-виховного характеру із рівнем і активністю участі хліборобів у суспільно-політичному житті;

- охарактеризувати нові форми господарювання, що виникли у ході земельної реформи за їх виробничою спрямованістю і організаційною ознакою, механізм управління їх структурами /по горизонталі та за вертикаллю/;

- проаналізувати соціальний склад хліборобів в умовах плюралізму власності та господарювання; вплив цього процесу на розширення принципів ринкової економіки;

- виявити етапи, позитивні і негативні моменти у процесі змін економічного ладу в аграрному секторі в умовах радикальної земельної реформи та нової концепції державотворення.

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧУ БАЗУ дисертаційного дослідження становлять опубліковані документальні та архівні матеріали.

Опубліковані документальні матеріали можна умовно поділити на чотири групи. Перша - це програми, статuti політичних партій та громадських організацій, матеріали їх з'їздів, конференцій, керівних органів, виступи лідерів та інших керівників, які опубліковані у вигляді брошур, публікацій у періодичній пресі. Тут містяться положення про шляхи розбудови української незалежної держави на демократичних принципах, про суть і напрями сучасної земельної реформи, розширення прав хліборобів у вирішенні проблем господарювання та суспільно-політичного життя. Друга група опублікованих документів - законодавчі та нормативні акти /Заколи Вер-

ховної Ради України, Укази Президента, Декрети та постанови Кабінету міністрів України, положення та інструкції Міністерства сільськогосподарства та продовольства, Міністерства економіки, Міністерства фінансів України, їхніх місцевих органів. Вони містять настанови юридично-правового характеру з питань утвердження багатокладності в економіці, в тому числі у аграрному секторі, застосування ринкових принципів господарювання.

Специфіка вивчення документів, в яких відображені процеси в аграрному секторі України при переході до ринкових відносин, полягала в тому, що в них міститься не лише пряма, але й побічна інформація, тобто є відомості не лише про основний предмет, але й дані, факти про діяльність політичних партій, громадських об'єднань, про здійснення земельної реформи, зміни у соціальному складі хліборобів, результати господарювання різних категорій сільськогосподарських підприємств. Це зумовило необхідність використання порівняльно-історичного методу, який передбачає синтетичне усвідомлення історичного процесу, побудованого на конкретному аналізі історичних фактів. Усі аспекти змін економічного ладу в Україні в умовах ринкових відносин вивчалися з урахуванням конкретно-історичних умов, специфіки становлення плюралізму власності та господарювання в сільськогосподарському виробництві та хронологічній послідовності.

До третьої групи відносяться статистичні збірники, періодичні повідомлення Мінстату України, відповідних управлінь інших міністерств, в яких є фактологічний матеріал про становище у сільському господарстві, результати господарювання колективних, фермерських, державних структур, зміни у соціальній структурі хліборобів. Четверту групу становлять матеріали офіційного характеру в періодичній пресі /журнали, газети політичних партій та громадських організацій, видання органів влади/ про хід проведення земельної реформи, організаційні та пропагандистські заходи серед хліборобів, їх участь у виробництві та суспільно-політичному житті.

Автор враховував, що документи з питань проведення сучасної земельної реформи, переходу до ринкової економіки поки що знаходяться у поточних архівах політичних партій, громадських організацій, державних органів /протоколи керівних органів, збірні обласних, районних, низових осередків партій, громадських організа-

цій, сесій Рад народних депутатів, розпорядження місцевих державних адміністрацій; доповідні записки членів партій, громадських організацій, депутатів, працівників державних органів, спеціальних комісій по вивченню окремих аспектів економічного і соціального розвитку села, організаційного та пропагандистського забезпечення виконання заходів щодо зміни економічного ладу в аграрному секторі України, участі хліборобів у вирішенні питань виробничого характеру та у суспільно-політичному житті/. Найбільш широко використані матеріали поточних архівів Міністерства сільського господарства і продовольства України, Мінстату України, Асоціації фермерів України /їх центральних і місцевих органів/, Ради колгоспів України /центральної та обласних/. Автором відібрані та узагальнені найбільш типові факти, дані, які відображають зміни економічного ладу в аграрному секторі і дали можливість проаналізувати позитивні та негативні моменти цього процесу. Використано результати соціологічних досліджень про ставлення хліборобів до нових законодавчих актів з аграрно-селянського питання, заходів щодо змін у економічному ладі в аграрному секторі України.

Джерелознавчий характер носять публікації періодичної преси - видань органів державної влади, політичних партій, громадських організацій, в яких міститься різноманітний фактологічний матеріал та відповідні оцінки про аграрні відносини в Україні в умовах ринкової економіки.

НАУКОВУ ПОЗИЦІЮ результатів дослідження, з точки зору автора дисертації, складає та обставина, що винесене на захист дослідження є фактично першою спробою комплексного погляду на проблеми розвитку аграрних відносин в Україні в умовах ринкових відносин. Подано нові оцінки державної аграрної політики, що дозволяє розширити уяву про суть земельної реформи, напрямки зміни економічного ладу в сільському господарстві України, форми реформування існуючих сільськогосподарських підприємств і розвитку фермерства, соціальної склад хліборобів в умовах плюралізму власності та господарювання, їх місце у суспільно-політичному житті сучасної української держави.

У дисертації наведено типові факти, дані про становище сільського господарства, кількість і ефективність існуючих форм господарювання, визначено хронологію у процесі земельної реформи,

розкрито динаміку формування нових форм хліборобських господарств - колективних та індивідуальних.

Практична значимість дослідження полягає у тому, що новий фактичний матеріал, основні положення і висновки можуть бути використані для теоретичного осмислення шляхів та засобів здійснення сучасної земельної реформи, підготовки та прийняття нових законодавчих актів з проблем утвердження багатокладності у сільському виробництві. Матеріали дисертації використані при написанні навчально-методичних розробок з питань суті та шляхів проведення сучасної земельної реформи, при читанні спецкурсу "Історичні та соціальні аспекти соціальних відносин в українському селі". Вони можуть бути використані при створенні узагальнюючих історичних праць з проблем державотворення України після проголошення її незалежності.

АПРОВАЦІЯ РОБОТИ. Основні положення і висновки дисертації викладено у публікаціях, доповідях на республіканській та міжвузівських наукових конференціях, обговорювалися на заняттях наукових семінарів викладачів навчально-методичного центру з гуманітарної освіти Українського державного аграрного університету та кафедри історії України Вінницького сільськогосподарського інституту. Автор також взяв участь у написанні методичного посібника "Нові законодавчі акти України з аграрно-сільськогосподарського питання". Матеріали дисертації використовуються в курсі лекцій з історії України та спецкурсах про сучасну земельну реформу.

СТРУКТУРА І ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ обумовлені поставленими метами і завданнями. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, заключення, списку літератури і джерел, додатків /схеми, таблиці/.

У ВСТУПІ обґрунтовується актуальність теми, її хронологічні рамки, мета і основні завдання дослідження, аналізується стан наукової розробки і джерелознавча база, наукова новизна і практичне значення дисертації.

У ПЕРШОМУ РОЗДІЛІ розкриваються соціально-політичні причини кризових явищ у аграрному секторі України. З урахуванням положень, які містяться у програмних документах політичних партій та дослідженнях суспільствознавців, на основі аналізу значного фактологічного матеріалу дисертант сформулював сім груп причин кризового ста-

ну сільського господарства України: а/ політичні; б/ економічні; в/ соціальні; г/ демографічні; д/ екологічні; е/ технологічного характеру; ж/ упрелінські. При цьому кожна із них розглянута у проблемно-хронологічному плані.

При характеристиці політичних причин перш за все виділено ті, які свідчать про антиселянську політику КПРС та Радянської держави та її згубні наслідки /перетворення сільського господарства у донора для проведення індустріалізації; насильницька колективізація; підпорення сільськогосподарського виробництва України інтересам тоталітарного режиму колишнього СРСР; голоди 1921-1922 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр.; репресії під фальшивими прийодами розкуркулення; геноцид 1937-1958 рр.; депортація частини українського селянства в Сибір/.

До причин економічного характеру віднесено екстенсивні методи господарювання, порушення структури культивування сільськогосподарських культур, розвитку різних галузей тваринництва, розбалансованість між сировинними і переробними галузями. При висвітленні цієї групи причин проаналізовані державна кредитна, податкова та цінова політика. Про їх суть і напрями свідчать наведені у розділі дані. Десятиріччями агрокомплексу виділялось 18% державних капіталовкладень, а створювалося в ньому 33-34% національного доходу. По суті грабінницький характер носила заготівельна і податкова політика. Непаритетний характер становили ціни на сільськогосподарську продукцію і промислові товари /техніку, паливо, будівельні матеріали, предмети побутового вжитку/. Значна частина сільськогосподарської продукції, видленої у хліборобів України за низькими цінами, направлялась у союзний фонд.

Негативно на становищі економіки колгоспів і радгоспів відбивалися ненаукові підходи до визначення їх доходів, безготівкова форма розрахунків, система дотацій на виробництво певної продукції.

Узагальнено та проаналізовано дані, які чітко свідчать про серйозне відставання соціального розвитку села. На початку 90-х років в Україні лише 12-15% сільського житлового фонду мали центральне опалення, водопровід і каналізацію і близьк 8% - водопостачання. Понад третина сільських населених пунктів не мали стаціо-

нарних підприємств торгівлі, дві третини -- підприємств громадського харчування, 75% -- будинків побуту та комплексних приймальних пунктів. Низькою і нестабільною була оплата праці у колгоспах і радгоспах.

Негативні моменти соціального розвитку села враховані при аналізі демографічної ситуації в Україні в цілому, у аграрному секторі зокрема. Відсутність соціальної інфраструктури, важкі умови праці та відчуженість виробників від її результатів призвели до того, що із сільської місцевості України емігрувала значна кількість справжніх хліборобів. На початку 1990 р. лише 49,4% сільського населення України було працездатним /серед них майже половина передпенсійного віку/.

Як результат антинародної загальноекономічної та власне аграрної політики КПРС та Радянської держави представлена складна екологічна обстановка /верварське експлуатування природних багатств, затокнення земель у зв'язку із будівництвом гідроелектростанцій, нагромадження на поверхні землі відходів, під якими зайняті майже 52 тис. га плодючої землі, великий ступінь розорізаності території України /майже 57%/, забруднення радіонуклідами внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС/.

До причин технологічного характеру в першу чергу віднесена низька фондоозореність сільського господарства України. На початку 90-х років вона була тут на чверть нижчою, ніж у інших галузях народного господарства. Менше, ніж половина пальної у колгоспах і радгоспах техніки відповідала встановленим нормам. Незначним був процент малої механізації. Багато техніки простояло з причини відсутності запасних частин.

Неефективною виявилась система управління аграрним сектором. Безпосередньо у господарствах не дотримувалися принципів виробничої демократії, внаслідок чого хлібороби не брали безпосередньої участі у вирішенні питань організації виробництва. Негативний вплив на стан справ у господарствах справило дуже велике перевантаження в корупції керівників, спеціалістів-технологів з обмеженими знаннями соціально-економічних та організаційних аспектів господарювання. Внаслідок чого сформувався переважно технократичний характер управління, тоді як домінуючим має бути управління на економічних і правових засадах.

У розділі розкриті й причини поглиблення кризових явищ, які виникли вже в умовах існування незалежної України. По-перше, ще більшими стали цінові ножиці між сільськогосподарською і промисловою продукцією, які ставлять підприємства сільського господарства на межу повного розвалу. У 1992 р. ціни на продукцію аграрного сектора зросли у 20 разів, на худобу, птицю, молокопродукти, картоплю, овочі - в 14, на зерно - в 23, на цукровий буряк - в 27 разів. Ціни ж на промислову продукцію зросли більш як у 38 разів, на нафтопродукти - у 120, паливе - 98 разів^{1/}. Середня оплата праці в сільському господарстві України наприкінці 1992 р. була втричі нижчою, ніж у промисловості^{2/}. З цих причин відбулося скорочення як виробництва, так і здачі державі зерна, овочів та фруктів і особливо м'яса, молока, інших продуктів. По-друге, значно зменшилося надходження у сільськогосподарське виробництво техніки, мінеральних добрив, будівельних товарів. По-третє, по суті припинено направлення у ряд сільських регіонів товарів широкогожитку. По-четверте, колгоспи і радгоспи залишаються сировинними придатками переробних галузей. За існуючими до кінця 1992 р. економічними відносинами вони не були причетні до подальшого проходження виробничої продукції, а претензії щодо нестачі продсвольта пред"являлися їм. Це свідчить як про кризу влади, недовість її структур на місцях, так і про порушення принципів ринкової економіки.

У ДРУГОМУ РОЗДІЛІ на основі узагальнення, аналізу та співставлення положень із програмних документів політичних партій, нових законодавчих актів в аграрно-селянського питання розкрито суть і напруги сучасної земельної реформи, шляхи утвердження різноманітних форм власності та господарювання у аграрному секторі України в умовах переходу до ринку.

Аналіз показує, що однією з центральних проблем у програмних документах сучасних політичних партій України є питання про ставлення до форм власності та ринкових відносин. Воно вирішувалось у взаємозв'язку із процесами утвердження багатокласності в усіх сферах економіки та переходу до ринку. Українська республіканська

^{1/} План дій уряду // Голос України. - 1993. - 2 лютого.

^{2/} Бачисва П. Доброут міста починається із села // Демократична Україна. - 1992. - 22 грудня.

партія проголосила, що найважливішою умовою побудови демократичного суспільства та утвердження державної незалежності України є "перехід до ринкової економіки на засадах співіснування і рівноправності всіх форм власності й економічних суб'єктів" ^{1/}.

Соціал-демократична партія України сформулювала концепцію економічної демократії, основу якої становлять принципи ринкових відносин. Вона спрямована на звільнення від залежностей в процесі праці та об'єднання приватної, колективної та суспільної власності, розвиток особистої ініціативи, приватного підприємництва конкурентоздатності різних форм господарювання. При цьому вказано, що "... жоден з елементів не є самоціллю" ^{2/}.

Принципи ринкових відносин становлять основу програмних цілей Української селянської демократичної партії. Серед найважливіших завдань, спрямованих на їх утвердження, визначені: а/ встановлення ринкових відносин, захист інтересів селян при різних формах оподаткування; б/ створення вільних економічних зон; в/ розвиток різних форм власності на землю і ліси /індивідуально-селянська /фермерська/, колективна, кооперативна, акціонерна, кооперативно-інтегрована, державна/ і права успадкування цієї власності; г/ сприяння утворенню різних організаційних і виробничих структур, асоціації господарських селянських кооперативів, земельно-комерційного банку, агросервісних, комерційних, будівельних, побутових та інших фірм у селах; д/ розвиток інфраструктури на селі, будівництво невеликих переробних підприємств; е/ самостійність і незалежність у зовнішньоекономічних зв'язках ^{3/}.

За багатокладність у аграрному секторі України, виключення його у сферу економічних відносин виступають Соціалістична та Селянська партії України. При цьому вони відотожнюють необхідність реформування колгоспів і радгоспів на основі приватизації матеріально-технічних засобів виробництва відповідно до трудового внеску кожного працівника. З урахуванням цього рекомендується провести персоналізацію майна, визначення паїв кожного трудівника у колективній власності. Водночас вказано на важливість надання кожному

1/ Україна багатопартійна / Програмні документи нових партій. - К., 1991. - С.64.

2/ Там же. - С.80.

3/ Там же. - С.99.

із них права на користування паями з метою створення індивідуальних /фермерських/ господарств, або вступу до дрібних кооперативів, акціонерних об'єднань тощо ^{1/}.

Отже, основу цілей та конкретних завдань вказаних політичних партій з аграрно-селянського питання становить плюралізм власності та господарювання, їх рівноправність і паралельно-одночасний розвиток.

Однак ряд політичних партій /Українська християнсько-демократична, Ліберально-демократична партія України, Українська народно-демократична/ дотримуються концепції якнайшвидшої деколективізації та утвердження форми господарювання, яка базується лише на приватній власності ^{2/}.

Таким чином, до літа 1990 р., коли була прийнята Декларація про державний суверенітет України, виявлялося два підходи щодо перспектив розвитку аграрного сектора. Перший орієнтував на утвердження багатокладності на основі плюралізму форм власності та господарювання /із збереженням державної та колективної й розвитком приватної /індивідуальної/ власності/. Другий підхід відображав прагнення до деколективізації та утвердження лише приватної власності та господарювання у аграрному секторі.

Законодавчі акти з аграрно-селянського питання, в розробці яких брали участь всі партії, громадські організації та рухи, що були схвалені Верховною Радою України, свідчать, що їх концептуальною основою став перший підхід щодо проведення радикальної земельної реформи на базі різних форм власності та поглиблення ринкових відносин. У розділі наведено положення з питань особливостей розвитку сільського господарства України при переході до ринкових відносин, які містяться у "Декларації про державний суверенітет України" /липень 1990 р./, Законах "Про економічну самостійність Української РСР" /серпень 1990 р./, "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному госпо-

1/ Про аграрну політику СІУ на сучасному етапі /Резолюція I Всеукраїнської загальнопартійної конференції Соціалістичної партії України // Товариш. - 1992. - №6; Гривін В. Як селу вийти в кризу: ось що пропонує Селянська партія України // Сільські вісті. - 1992. - 23 червня.

2/ Україна багатопартійна. - С.51-52, 118, 151.

дарстві України" /жовтень 1990 р./, "Про підприємництво" /лютий 1991 р./, "Про власність" /березень 1991 р./, "Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю Української РСР при переході республіки до ринкової економіки" /березень 1991 р./^{1/}.

Важливі ознаки розвитку виробничих відносин у аграрному секторі при переході до ринкової економіки розкрито у новому Земельному кодексі України та Законах "Про колективне сільськогосподарське підприємство", "Про селянське /фермерське/ господарство", "Про плату за землю"^{2/}.

На основі аналізу змісту вказаних законодавчих актів у дисертації сформульовані основні ознаки виробничих відносин у аграрному секторі України в умовах ринкової економіки: а/ рівні права усіх громадян на організацію виробництва та володіння своєю продукцією; б/ різноманітність і рівноправність форм власності та їх державний захист; в/ права усіх хліборобів, незалежно від того, яку форму господарювання вони обрали, розпоряджатися своїми здібностями до продуктивної та творчої праці, вільно реалізовувати вироблену продукцію; г/ створення необхідної ресурсної бази для всебічного задоволення виробничих потреб хліборобів і розвитку відповідної інфраструктури; д/ постійне дотримання еквівалентного обміну між сільським господарством та промисловістю, іншими галузями економіки на рівноправних принципах господарювання в умовах ринкових відносин.

У розділі проаналізовані концептуальні підходи ряду політичних партій /Української християнсько-демократичної, Української республіканської, Української селянської демократичної, Соціал-демократичної партії України/ про суть і роль виробничої демократії у додержанні гуманних відносин між хліборобами, залученні їх до вирішення соціально-економічних, суспільно-політичних і духовно-культурних проблем.

Викладено й положення про взаємозв'язок змін у економічному

1/ Нові Закони України. - К., 1991. - С.3-13, 49-58.

2/ Земельний кодекс України. - К., 1992; Закони України: "Про колективне сільськогосподарське підприємство", "Про селянське /фермерське/ господарство", "Про плату за землю" // Голос України. - 1992. - 14 січня; 20 березня; 3 липня.

ладі України, утвердження ринкової економіки і процесу формування середнього класу, в тому числі в аграрному секторі.

У ТРЕТЬОМУ РОЗДІЛІ розкриваються форми та методи психологічної підготовки працівників сільського господарства до реформування форм власності, впливу організаторської та пропагандистської роботи різних політичних партій, рухів, організацій на проведення земельної реформи.

Аналіз показує, що певний час в організаційній роботі та гуманітарному вихованні хліборобів створився своєрідний вакуум. По-перше, у зв'язку із забороною Компартії України припинили діяльність як її первинні осередки, так і організації, що були під її впливом. Перестали діяти лекторські групи партійних комітетів, інституту пропагандистів і агітаторів. По суті не проводили роботи колгоспні, радгоспні, шкільні організації товариства "Знання". Нові політичні партії та рухи зосередили свою увагу на таких формах політичної боротьби, як мітинги, пікетування, отрайки. Серед хліборобів вони не дістали широкої підтримки. По-друге, у зв'язку із забороною Компартії України припинено видання республіканських, обласних, районних газет, багатьох суспільно-політичних журналів. Нові партії, рухи, громадські організації вже мали свої легальні видання, але вони публікувалися незначними тиражами. Це призвело до того, що селяни не одержували оперативної інформації саме з питань розвитку аграрного сектора. По-третє, передачі по радіо і телебаченню були надто заполітизовані. Вони використовувались як засіб протиборства між політичними партіями, рухами у їхній боротьбі за владу. По суті не роз'яснювалися нові законодавчі акти, в тому числі з аграрно-селянського питання.

В підсумку тривалої колгоспної "ери" сформувалося покоління хліборобів, котре у новій іпостасі важко повертається до землі. Їхня психологія просякнута ідеями, що лише існуюча колгоспно-радгоспна система є ефективною формою господарювання у аграрному секторі. З урахуванням цього спільним для усіх політичних партій стало завдання підготовки людей до ринку, виховання у них нової психології, вільної від сложивецьких настроїв, націленої на підприємництво, на прийняття нових форм господарювання. Звичайно, різні орієнтири сучасних політичних партій накладають відбиток на стратегію і тактику їх дій, вибір форм і методів організаторської та пропа-

гандистської роботи, визначення соціальних верств, яким та чи інша партія надає переваги.

У розділі наводяться матеріали про форми і змістовну спрямованість пропагандистських заходів серед хліборобів, які у 1991-1992 рр. проводили Народний Рух України та осередки Всеукраїнської організації "Просвіта". Поряд із заходами, спрямованими на доведення до хліборобів своїх ідей з питань державотворення, духовного життя вони різко критикували колгоспно-радгоспну систему, пропонували концепцію деколективізації та принципи створення селянських /фермерських/ господарств.

Значний вплив на психологічну підготовку працівників сільського господарства до реформування форм власності мала Селянська спілка України, яка налічувала 1,6 млн. членів і розгалужену мережу районних і первинних осередків /відповідно 340 і 10 тис. - у колгоспах, радгоспах, учбових закладах, асоціаціях орендарів, агрофірмах, колективних господарствах на новій майновій основі/. Лише у 1992 р. вони провели понад 40 тис. заходів /лекції, конференції, вечори запитань і відповідей/ з проблем суті та форм проведення земельної реформи. Представники Спілки брали участь у організаційній роботі місцевих Рад народних депутатів, спрямованій на утвердження нових форм господарювання.

Нові законодавчі акти з аграрно-селянського питання, методичку проведення землеупорядних робіт у зв'язку із реформуванням господарств та розвитком фермерства роз'яснювали й осередки Української селянсько-демократичної партії. Тут увага акцентувалася на важливості створення селянських /фермерських/ господарств.

У дисертації зроблено спробу проаналізувати становище у організаціях Асоціації фермерів України. До початку 1992 р. вона діяла як єдина громадська організація. Після II з'їзду /грудень 1991 р./ стався розкол - із АФУ виїшла група прихильників В.В.Грдієнка. Вона також іменує себе Асоціацією фермерів України, яка діє відповідно до своїх політичної платформи та двох статутів - як громадської та як комерційної організації. Її підтримує близько 10% фермерських господарств України. Ця організація виступає за найшвидший розвиток фермерства на основі повної ліквідації колективних та державних підприємств у аграрному секторі. Асоціація

фермерів, президентом якої є народний депутат України М.І.Шкарбан, домагається поетапного розвитку фермерства на основі створення для цього юридично-правових і матеріально-технічних умов і у рамках багатукладності. Відповідно із вказаними концептуальними підходами кожна із вказаних організацій провадить заходи відповідної тематичної спрямованості. Водночас вони використовуються для протиборства між керівними особами, що негативно впливає на становище у фермерському русі. Про це, зокрема, і засвідчив ІУ з'їзд Асоціації фермерів України, який відбувся у лютому 1993 р.

Психологічний підготовці хліборобів до реформування власності сприяють заходи, які періодично проводять органи державної влади /конференції, семінари спеціалістів, керівників асоціацій фермерів, кооператорів, депутатів місцевих Рад/. Тут роз'яснюються нові Закони та нормативні акти, розглядаються форми та методи господарювання у ринкових умовах, суть нових технологій і шляхи їх застосування у колективних і фермерських господарствах.

У психологічній підготовці працівників до проведення радикальної земельної реформи беруть участь спеціалісти господарств і органів державної адміністрації, які проходять перепідготовку на факультетах підвищення кваліфікації сільгоспвузів України. У 1991-1992 рр. пройшли перепідготовку майже п'ять тисяч спеціалістів. Відповідно до програм практики вони ще під час перебування на навчанні прочитали для хліборобів понад 10 тис. лекцій, організували 89 конференцій з питань реформування колективних господарств і розвитку фермерства, особливостей їх діяльності при переході до ринкових відносин I/.

У розділі наведено матеріали про перебудову структури та змістовної спрямованості навчальних планів сільськогосподарських вузів. У 1991-1992 рр. почалась підготовка фермерів, землеупорядників. Із майбутніми спеціалістами проводяться заняття з менеджменту та маркетингу, що сприяє прищепленню їм знань з питань організації управління сільськогосподарським виробництвом в умовах різноманітних форм власності та господарювання і ринкових відносин.

I/ Поточний архів Міністерства сільськогосподарства і продовольства України. Матеріали про роботу факультетів підвищення кваліфікації сільгоспвузів України та школи керівних кадрів. - Грудень 1992 р.

Про те, як українські хлібороби сприймають нові законодавчі акти з аграрно-селянського питання свідчать дані соціологічних досліджень, що наведені у розділі. Більшість опитуваних висловилися за поєднання різних форм господарювання, за реформування колгоспів і радгоспів у нові форми колективних господарств, а кожний третій - за розвиток фермерства.

Отже, у процесі проведення земельної реформи, завдяки певній організаторській та пропагандистській роботі змінюється психологія українських хліборобів, які почали сприймати нові принципи господарювання з урахуванням законів ринкової економіки. Це в свою чергу позитивно сприяє утвердженню виробничих відносин, які базуються на багатокладності та підприємництві усіх верств працівників аграрного сектора України.

У ЧЕТВЕРТОМУ РОЗДІЛІ узагальнено та проаналізовано матеріали про зміни економічного ладу у аграрному секторі України, які відбуваються в ході проведення земельної реформи і в умовах переходу до ринкових відносин.

Одним із напрямів цього процесу є реформування колгоспів і радгоспів у певні форми колективних господарств. Такий підхід визначився ще у другій половині 70-х років, коли була прийнята постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про дальший розвиток спеціалізації та агропромислової концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції". Відповідно до постанови створювалися міжгосподарські підприємства /організації/, колгоспи, радгоспи та інші державні сільськогосподарські підприємства перетворювалися у господарства із функціями міжгосподарських підприємств /організацій/; організовувалися виробничі об'єднання, агропромислові підприємства, науково-виробничі об'єднання. Їх створення призвело до ще більшого усуспільнення і одержавлення власності. Вони розвивалися на основі планів виробництва і заготівель продукції, які складала державні органи без погодження з трудовими колективами, їх керівниками. Це ще більше звузило ринкові відносини. Більш того, саме у цей період посилюлась пропаганда ідей про несумісність ринкових і товарно-грошових відносин із соціалізмом. Аж до початку 90-х років доводилося, що лише велике виробництво забезпечує ефективність і товарність, високий рівень життя. У зв'язку з цим була встановлена мо-

нополя господарств-гігантів у виробництві сільськогосподарської продукції.

Наприкінці 80-х - на початку 90-х років докорінно змінився напрям реформування колгоспів і радгоспів у нові форми колективних господарств. Відбулося не лише розукрупнення штучно створених господарств-гігантів, а й зміна внутрішньогосподарської структури самих колгоспів і радгоспів. Почали впроваджуватися сімейний та колективний підряд, орендні відносини, госпрозрахунок, які певною мірою сприяли зміні виробничих відносин, підвищенню ролі хлібороба як господаря.

Водночас виникли нові форми колективних господарств. Цьому сприяло проведення комплексу заходів щодо пакування землі та майна у колгоспах з правом користування на правах приватної власності. На цій основі відбувалося реформування колгоспів у союзи пайовиків, асоціації кооператорів, акціонерні товариства. За станом на листопад 1992 р. в Україні було розпайовано майно у 43% колгоспів. На цей же час було приватизовано 12% колгоспів і радгоспів. Асоціаціями пайовиків стали майже 2000 колгоспів. Сформувався також 278 асоціацій кооператорів і 272 селянських акціонерних товариства I/.

З урахуванням законів риночних відносин формуються і діють селянські /фермерські/ господарства. По-перше, їх діяльність базується на основі самоокупності /усі витрати господарство покриває за рахунок власних доходів/. По-друге, воно визначає напрями своєї діяльності, спеціалізацію, організує виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку й реалізацію за власним бажанням, підбирає партнерів по економічних зв'язках, реалізації продукції, в тому числі і закордонних. По-третє, фермер має право самостійно розпоряджатися виробленою продукцією, може на добровільних засадах укладати з державними, кооперативними та громадськими підприємствами, установами і організаціями, які здійснюють заготівлю і переробку сільськогосподарської продукції, договори на продаж своєї продукції, а також реалізувати її на свій розсуд будь-

I/ Косарчук В. Півкроку вперед // Урядовий кур'єр. - 1992. - 6 листопада; Поточний архів Міністерства сільського господарства і продовольства України. Інформація про хід земельної реформи. - Листопад 1992 р.

За станом на лютий 1993 р. в Україні діяли понад 14600 фермерських господарств, які обробляли 0,8% сільськогосподарських угідь. Про підтримку цієї форми господарювання хліборобами свідчить те, що у першій половині 1992 р. заявили про намір створити фермерські господарства 276 тис. сільських жителів.

Своєрідною є соціальна база перших фермерів в Україні. Більшість з них становлять спеціалісти різної кваліфікації /агрономи, інженери-механіки, зооінженери/. Фермерами стали певна кількість колгоспників та робітників радгоспів, які систематично працювали у постійних виробничих колективах у землеробстві та тваринництві; демобілізовані офіцери, які переїхали на постійне проживання у сільську місцевість; громадяни, що повернулися із міст, промислових селищ і створили сімейні фермерські господарства.

Своєрідно впливає на соціальну структуру громадян наявність городів у жителів міста і села. Вони стали одним з важливих способів самозабезпечення значної кількості населення продуктами харчування. Величезна кількість працевдатних сімей, користуючись не найновішими технологіями, а дотримуючись елементарних агротехнічних норм, забезпечує себе продуктами харчування.

Здійснення радикальної земельної реформи призводить до змін у соціальній структурі працівників аграрного сектора, складу населення у сільській місцевості. Вони виявляються у появі стратифікаційних процесів: розпаді кожного класу, соціальної групи і суспільства в цілому на великі верстви - страти. Об'єктивно виникло питання про правомірність понять "колгоспне селянство", "колгоспне село".

Г.я у сучасних умовах сільськогосподарським виробництвом займаються різні за соціальним станом громадяни: а/ представники аграрного загону робітничого класу /працівники радгоспів, підсобних господарств промислових підприємств, дослідницьких інститутів і учбових закладів/; б/ колгоспники, члени нових за суттю і структурою колективних господарств /акціонерні товариства, асоціації кооператорів, агрофірми, селянські спілки та ін./; в/ фермери; г/ орендарі; д/ сільськогосподарська виробнича інтелігенція; е/ пенсіонери /колишні працівники аграрного сектора і жителі міст, які придобали будинки та земельні ділянки у сільській місцевості/. З урахуванням цього до працівників аграрного сектора білш правомір-

но застосовувати поняття "хлібороб".

Різкі зміни відбулися і у демографічній обстановці у сільській місцевості України. Протягом лише 80-х років кількість колгоспників в Україні зменшилася на 20%, а працівників радгоспів - на 11%. Водночас зросла питома вага індустріальних робітників і особливо усіх загонів інтелігенції. Ці категорії на початку 90-х років становили майже 70% сільського населення України^{1/}. Зросла кількість пенсіонерів. Серед сільських жителів певну кількість становлять працівники адміністративних, культурно-освітніх, медичних установ. Це свідчить, що правомірно говорити не про "колгоспне село", а в цілому про українське село.

У ЗАКЛЮЧЕННІ підведено підсумки дослідження, зроблено узагальнюючі висновки, сформульовано певні рекомендації.

В період, що досліджується, почався перехідний етап у розвитку незалежної української держави, утвердженні правового цивілізованого суспільства. Поступово, але неухильно і цілеспрямовано відбувається зміна економічного ладу на основі ліквідації власності та господарювання і принципів ринкової економіки. При цьому визначилося три основних напрями. Перший - реформування колгоспів, радгоспів, інших сільськогосподарських підприємств на основі павання землі та майна /акціонерні товариства, асоціації кооператорів чи орендарів, агрофірми, селянські спілки/. Водночас частина колгоспів продовжує діяти за статутами сільськогосподарської артілі. Радгоспи залишаються державними підприємствами. Другий - розвивається селянські /фермерські/ господарства із застосуванням власної праці та з участю у виробничому процесі лише членів сім'ї. Третій - діють фермерські господарства із застосуванням найманої праці.

У реформованих господарствах зберігається сутність і функції трудового колективу, який в основному виконує дві функції - виробничо-економічну і соціальну. Перша передбачає максимальну оптимізацію трудової діяльності, погоджена забезпечити умови для найефективнішої спільної праці з метою досягнення високої результативності.

^{1/} Підраховано за даними: Народне господарство Української РСР у 1991 році. - С.386, 390.

тивності трудового процесу. Вона охоплює питання технічного вдосконалення виробництва, широкого використання інтенсивних форм господарювання, впровадження оптимальної системи матеріального і морального стимулювання. Соціальна функція колективного сільськогосподарського підприємства спрямована на вдосконалення та збагачення змісту відносин між хліборобами у колективі. При цьому визначилися три напрями її реалізації: соціально-організаційний, соціально-політичний, соціально-психологічний.

Визначилися і характерні риси виробничих відносин у фермерських господарствах. Перш за все на основі особистого інтересу зростає трудова активність і відповідно усуваються усі проміжні соціально-економічні ланки між працівником, засобами виробництва і результатами праці. По-друге, селянське /фермерське/ господарство за своєю організаційною структурою найповніше використовує специфіку сільського побуту, життя, що полягає в локальності структури заселення села та єдності на основі виробничої, побутової та культурної сфер життєдіяльності селянина. По-третє, фермерське господарство створює на своїй виробничій основі єдині умови життєдіяльності, породжує інтереси для всіх членів сім'ї, тобто виступає її консолідуючим фактором.

В сучасних умовах ще залишається монополія колгоспів і радгоспів на виробництво сільськогосподарської продукції.

В цілому у проведенні радикальної реформи виявляється недолік як у створенні психологічних умов для сприйняття усіма верствами хліборобів її принципів, так, і особливо, у організаційному забезпеченні втілення у життя заходів щодо утвердження плюралізму власності та господарювання.

Виходячи з цього, пропонується деякі практичні рекомендації щодо прискорення процесу зміни економічного ладу в аграрному секторі, утвердження ринкових відносин у взаємовідносинах хліборобів із державою, усіма верствами населення України, іноземними партнерами.

Перш за все важливо внести серйозні зміни в існуючі та прийняти нові Закони з питань аграрних відносин, взаємовідносин між різними категоріями землевласників та хліборобами і державою.

Важливо подолати протистояння між політичними силами у орга-

нізаціях, які діють серед хліборобів, насамперед у Асоціації фермерів України. Заслугує сприйняття пропозиція про консолідацію партій та громадських організацій селянського напрямку і створення на їх основі єдиної Аграрної партії із розгалуженою сіткою осередків за територіальним принципом.

З метою створення більш сприятливих умов для доведення хліборобам нових законодавчих актів з аграрно-селянського питання доцільно створити при районних органах державної адміністрації сітку консультаційних пунктів для надання усім категоріям хліборобів допомоги з агрозооветеринарних, організаційно-економічних, правових і соціальних питань.

Міністерству сільського господарства і продовольства, Асоціації фермерів України важливо організувати видання спеціальної літератури з професійних і правових знань, залучивши для цього видавництва, науковців, практиків з основних регіонів України /Київ, Львів, Харків/. Значну користь керівникам нових колективних господарств, їх беспосереднім працівникам, фермерам, орендарям, спеціалістам сільського господарства можуть принести "Заочні лекторії", "Поради хліборобам" /з урахуванням певних категорій/ на сторінках періодичних видань сільськогосподарського профілю /газети "Сільські вісті", "Земля і воля", "Наш час"; журнал "Сільські обрії"/.

З метою поліпшення спрямованості проведення земельної реформи в усіх ланках державних і господарських структур доцільно мати сектори індивідуальних /фермерських/ господарств, колективних господарств, державних господарств; галузеві відділи /землеробства, тваринництва, машинний та ін./; групи пропаганди, культурно-освітньої роботи, соціального захисту. Водночас слід було б створити спеціальний орган для координації сільськогосподарських підприємств, які базуються на кооперативних формах власності та господарювання. На загальнодержавному рівні можна було б мати орган "Сільський господар", а на обласному та районному - відповідні ради кооперативів. Проведення радикальної земельної реформи об'єктивно зумовлює необхідність створення високорозвинутої ринкової інфраструктури - товарних, валютних та фондівих бірж, страхових компаній, шкіл бізнесу, торгових домів, вільних економічних зон.

Перший досвід роботи окремих фермерських господарств показав,

що вони самостійно, без опори на колгоспи, радгоспи поки що ефективно діяти не можуть. З урахуванням цього урізноманітнення форми власності та господарювання у аграрному секторі доцільно головним чином провадити шляхом реорганізації виробничих відносин у самих колгоспах і радгоспах. Цей процес важливо доповнити реорганізацією підприємств первинної обробки сільськогосподарської продукції, сільськогосподарських транспортних підприємств та сховищ у акціонерні товариства /із обов'язковою участю сільгоспвиробників у розподілі не сировини, а кінцевого продукту/. Це може стати прологом для створення дистрибуторських фірм і національної сільськогосподарської біржі - як основних форпостів ринкової інфраструктури у сільському господарстві.

У зв'язку із тим, що в процесі утвердження плюралізму власності та господарювання у аграрному секторі України виникають різні форми сільськогосподарської кооперації доцільно і важливо використовувати досвід її діяльності у 20-х роках. Найбільш високотоварними і ефективними були спеціалізовані сільськогосподарські товариства /об'єднання/. В їх рамках діяли як індивідуальні, так і колективні хліборобські господарства. Значну користь приносили кредитні сільськогосподарські товариства. В умовах, коли фермерські господарства ще не можуть самостійно вирішувати проблеми свого існування і діяльності, а реформовані колективні підприємства не мають потрібної для господарювання в умовах ринкової інфраструктури доцільно створювати кооперативи, особливо спеціалізовані та кредитні.

Основний зміст дисертації викладено в публікаціях:

Левчук К.І. Альтернативи вирішення аграрно-селянського питання // Політичні партії на Україні. - К., 1991. - I др. арк.

Левчук К.І. Аграрні питання у програмах нині діючих партій // Суперечливі процеси в розвитку аграрного сектора України у 20-х - на початку 30-х років ХХ століття. - К., 1991. - 0,3 др.арк.

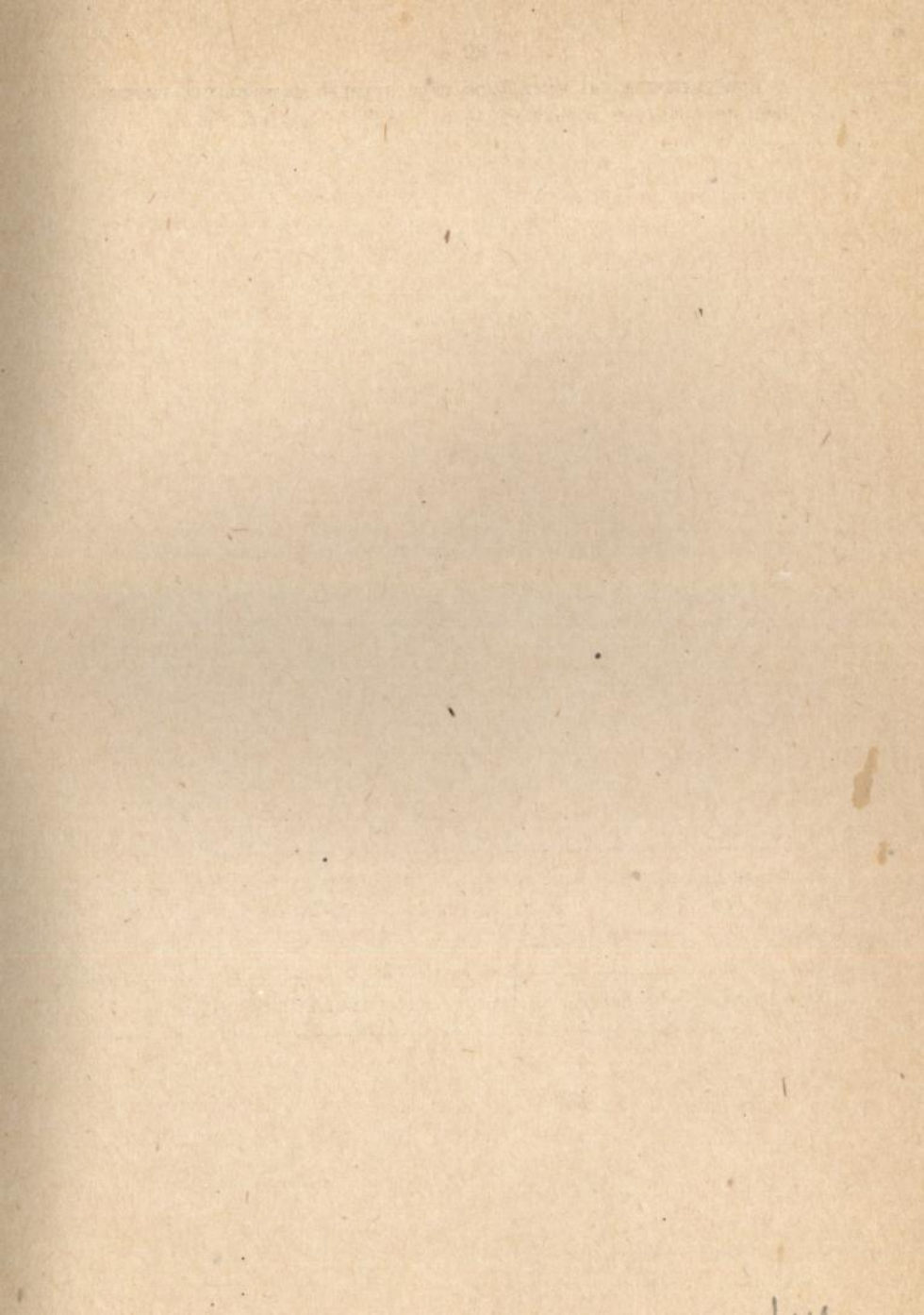
Левчук К.І. Особливості кооперативного руху в аграрному секторі України в сучасних умовах / Із історії сільськогосподарської кооперації в Україні. - К., 1992. - 0,5 др. арк.

Циткальс П.Я., Левчук К.І. Аграрні проблеми в програмах сучасних політичних партій України. - К., 1991. - I, 25 др. арк.

Нові законодавчі акти України з аграрно-селянського питання
/ Член авторського колективу. - К., 1993. - 5,5 др. арк.

Підписано до друку 2.03.93 р. Формат 60 x 84 1/16
Валір друк. № 3 Друк офсетний Облік.-вид. арк. 1,3
Тираж 80 Зам. № 12

Друкарська дільниця Вінницького педагогічного інституту

Ab 26.951

Ab 26.951